

τα επιστημονικά ευρήματα, *έπειτα από το ξεκαθάρισμα των εννοιών με τον καθαρό λόγο*.

Η γλώσσα του κ. Μπλέτα είναι ιδιαίτερα κατανοητή, γεγονός που εξυπηρετεί πολύ καλά το σκοπό του βιβλίου, εφ' όσον απευθύνεται στο ευρύτερο κοινό και ιδιαίτερα στους νέους. Βέβαια δεν αποφεύγονται οι αδόκιμες εκφράσεις σε ορισμένα σημεία, αλλά το βιβλίο δεν επιδιώκει να συναγωνιστεί τις αρετές ενός επιστημονικού συγγράμματος ούτε στο ύφος, ούτε στη γλώσσα.

Πάντως το βιβλίο μπορεί να χαρακτηριστεί αρκετά καλό, εφ' όσον εξυπηρετεί το σκοπό για τον οποίο είναι γραμμένο, διαβάζεται ευχάριστα και αποτελεί έναυσμα για περαιτέρω διερεύνηση των θέσεων που προσβέβει.

ΛΙΑΚΡΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΣ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝ/ΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Κ. Ι. Βουδούρη, *Προσωκρατική Πολιτική Φιλοσοφία*, Αθήνα 1988, σελ. 152.

Με το έργο του «Προσωκρατική Πολιτική Φιλοσοφία» ο καθηγ. κ. Κ. Βουδούρης προσθέτει άλλο ένα τόμο στις μελέτες του για την πολιτική φιλοσοφία και την ιστορία της, δίνοντας μια πλατιά εικόνα του πολιτικού στοχασμού των Προσωκρατικών, την οποία θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε εδώ.

Το πρώτο κεφάλαιο του εν λόγω έργου («Η φερεκύδεια συμβολή και η περίοδος των καλούμενων επτά σοφών», σελ. 15-19) αναφέρεται στο Φερεκύδη και στα διάφορα πρόσωπα που κατά καιρούς περιελήφθησαν στον κατάλογο των επτά σοφών. Ο Φερεκύδης μπορεί να θεωρηθεί ότι οδηγήθηκε στη διάκριση του κόσμου σε σφαίρες επιρροής των διάφορων θεών από την εμπειρία του για τα πολιτικά πράγματα. Οι δε επτά σοφοί όχι μόνο επηρέασαν αποφασιστικά τις πόλεις τους, αλλά και εξέφρασαν σε σύντομα ρητά την αυστηρή και αριστοκρατική ηθική τους και την πρακτική τους σοφία, που βασιζόταν σε οξύτητα αντιλήψεως, περιέργεια και πείρα απ' τη ζωή μιας κοινωνίας. Τα πιο γενικά από τα ρητά αυτά έχουν παραμόνιμη αξία.

Στο δεύτερο κεφάλαιο («Η πολιτική των Μιλησίων και η αντίληψή τους περί της δίκης», σελ. 20-28) ο συγγραφέας αναφέρεται πλέον σε φιλοσόφους και συγκεκριμένα στο Θαλή και τον Αναξίμανδρο, συσχετίζοντάς τους με την ιστορία της Μιλήτου. Από το Θαλή αξιοσημείωτη είναι η άποψη ότι οι ιωνικές πόλεις έπρεπε να ενωθούν με έδρα μια μικρή πόλη. Κατά δε το σωζόμενο απόσπασμα του Αναξίμανδρου τα ενάντια στοιχεία στη φύση ισορροπούν κι έτσι αποδίδεται δικαιοσύνη. Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης θεωρεί ότι στο απόσπασμα αυτό ο Αναξίμανδρος μεταφέρει στη φύση το δίκαιο που επικρατεί στην πολιτεία και ότι ίσως τα ενάντια στοιχεία του κόσμου γεννώνται από το άπειρο όπως οι αντιθέσεις μέσα στην πόλη αντλούν την ισχύ τους από το γενικό καλό.

Ο Πυθαγόρας και η κοινότητα που ίδρυσε είναι τα αντικείμενα του τρίτου κεφαλαίου («Οι αντιλήψεις των Πυθαγορείων για την πολιτική», σελ. 29-57). Ο συγγραφέας αναλύει πρώτα το πρόβλημα των πηγών και συμπεραίνει πως, παρά τη μυστικότητα των Πυθαγορείων, η έρευνα μπορεί να βασιστεί στη μαρτυρία των άλλων Προσωκρατικών, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη και στα σωζόμενα αποσπάσματα του Φιλόλαου και του Αρχύτα και μπορεί ακόμη να χρησιμοποιεί με επιφύλαξη όσες μεταγενέστερες μαρτυρίες δε συγκρούονται με τις παλαιότερες πηγές.

Στη συνέχεια, συσχετίζοντας τις μαρτυρίες για τη ζωή και τις απόψεις του Πυθαγόρα με τη σαμιακή ιστορία, ο καθηγ. Κ. Βουδούρης, προκειμένου να εξηγήσει τη μετανάστευση του Πυθαγόρα στον Κρότωνα σε ώριμη ηλικία, το μυστικό χαρακτήρα της πυθαγορικής κοινότητας και τη μεγάλη επιρροή που γρήγορα απέκτησε αυτή η κοινότητα στην πολιτική ζωή της κάτω Ιταλίας, προβάλλει την υπόθεση ότι ο σάμιος φιλόσοφος, ήδη όταν ήταν στην πατρίδα του, είχε ιδρύσει το σύλλογό του για να δράσει ενάντια στον τύραννο Πολυκράτη, αλλά μετά υπό την πίεση του καθεστώτος αναγκάστηκε να φύγει.

Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης αναφέρεται εν ολίγοις στις κύριες δοξασίες των Πυθαγορείων και κυρίως στον ασκητικό τρόπο της ζωής τους, χάρη στον οποίο η πυθαγορική κοινότητα μπορούσε να έχει απήχηση σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Εξάλλου ο Πυθαγόρας πρώτος συνειδητοποίησε πως ο πολιτικός λόγος, για να είναι αποτελεσματικός, πρέπει να υποστηρίζεται από μια οργανωμένη κοινότητα. Ο κοινωνικοπολιτικός χαρακτήρας της πυθαγορικής κοινότητας είναι βάσει των πηγών βέβαιος, χωρίς να παραγνωρίζεται και ο θρησκευτικός και ο επιστημονικός της χαρακτήρας. Κατά το συγγραφέα η σύγκρουση της κοινότητας αυτής με την πόλη του Κρότωνα εξηγείται όχι τόσο από την αντίθεση των Πυθαγορείων στη δια κλήρου εκλογή των αρχόντων, όσο από τη λογική που διέπει την παρουσία μιας κλειστής κοινωνίας στο πλαίσιο μιας μεγαλύτερης ελεύθερης κοινωνίας: η κλειστή κοινωνία έχει μεν δύναμη, αλλά γεννά στους άλλους πολίτες καχυποψία, φόβο, ακόμα και φθόνο.

Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, δεν είναι σωστό να εξαρτάμε την πυθαγορική εταιρεία από τους ολιγαρχικούς κύκλους της εποχής της, αφού οι Πυθαγόρειοι πίστεψαν ότι η άσκηση της εξουσίας πρέπει να αποσκοπεί στο κοινό καλό και επιδίωκαν, όπως δείχνει το παράδειγμα του Αρχύτα, τη συμφιλίωση των πολιτικών παρατάξεων. Βασικές έννοιες της πυθαγορικής πολιτικής ήταν η τάξη, η αρμονία, η ιεραρχία, η δικαιοσύνη. Τη δικαιοσύνη την αντιλαμβάνονταν μέσω μιας μαθηματικής έννοιας, της έννοιας της γεωμετρικής αναλογίας, και τη νοούσαν ως αξιοκρατία: πρέπει να άρχουν οι άριστοι.

Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης θεωρεί σημαντικές τόσο τις απόψεις των Πυθαγορείων για την αξιοκρατία, όσο και την προσπάθειά τους να τις θεμελιώσουν επιστημονικά. Ωστόσο προσθέτει ότι οι Πυθαγόρειοι, πιστεύοντας ότι οι αντιθέσεις μπορούν να απαλειφθούν, δεν είχαν δίδει το δυναμικό χαρακτήρα των κοινωνιών.

Στο τέταρτο τώρα κεφάλαιο («Ο Ξενοφάνειος κοινωνικοπολιτικός διαφωτισμός», σελ. 58-63) βλέπουμε πώς ο Ξενοφάνης τόνιζε ότι η σοφία που φέρνει στην πόλη πλούτο και ευνομία είναι ανώτερη από τη σωματική δύναμη, κατέκρινε τον καταναλωτισμό και υποστήριζε την ευπρεπή κοινωνική συμπεριφορά.

Το πέμπτο κεφάλαιο επιγράφεται «Η πολιτική φιλοσοφία του Ηρακλείτου» (σελ. 64-90). Ο συγγραφέας συσχετίζει τη ζωή και το έργο του Ηράκλειτου με την κοινωνική και πολιτική ιστορία της πατρίδας του, της Εφέσου, και υποστηρίζει ότι η ανάλυση των απόψεων του φιλοσόφου αυτού, του οποίου ο σκοτεινός λόγος προκάλεσε πολλές και αντίθετες ερμηνείες τόσο στην αρχαιότητα όσο και στους νεώτερους χρόνους, πρέπει να βασίζεται κυρίως στα σωζόμενα αποσπάσματα.

Στή συνέχεια ο καθηγ. Κ. Βουδούρης αναλύει μια κεντρική έννοια της ηρακλείτειας σκέψης, το Λόγο, τον οποίο ερμηνεύει όχι ως υλικό στοιχείο, αλλά ως νοητική αρχή που ενυπάρχει στα όντα αποτελώντας το κοινό τους γνώρισμα. Οι άνθρωποι δεν αντιλαμβάνονται όλοι το Λόγο, όλοι όμως έχουν τη δυνατότητα να τον αντιληφθούν. Η γνώση ξεκινά απ' την αυτογνωσία και προχωρεί βάσει των αισθήσεων στον εξωτερικό κόσμο. Παντού ο Ηράκλειτος ανακαλύπτει την έριδα και την εναλλαγή των αντιθέτων.

Η πολιτεία κατά τον Ηράκλειτο αποσκοπεί στο γενικό καλό, το οποίο καθορίζεται στην αγορά και το βουλευτήριο. Οι γνώμες όμως που ακούγονται εκεί δεν είναι ισοσθενείς. Οι πολίτες πρέπει να ακολουθούν τους άριστους, όχι τους ιδιοτελείς δημαγωγούς. Οι νόμοι

έχουν κύρος ανάλογα με το πόσο συμφωνούν με το Λόγο. Οι πολίτες πρέπει να υπερασπίζονται το νόμο όσο και τα τείχη της πόλης, αφού η ανομία ευνοεί μόνο τους ισχυρούς. Ο Ηράκλειτος καταδικάζει την *δβριν* και υποστηρίζει ότι η πολιτεία πρέπει να προωθεί την αρετή και τη σοφία. Ίσως δεν θα ήταν αντίθετος στην ισότητα των δικαιωμάτων, όμως αντιτίθεται στην κατάργηση των αξιολογικών διακρίσεων. Κατ' αυτόν η πάλη δεν είναι δυνατόν να πάψει, άρα ούτε να απαλειφθούν οι διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων, τις οποίες γεννά αυτή η έριδα. Η έρις όμως εξασφαλίζει κατά το φιλόσοφο από μόνη της τη δικαιοσύνη.

Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης εντοπίζει τη σημασία της πολιτικής φιλοσοφίας του Ηράκλειτου στην προσπάθεια να αναλυθούν τα πολιτικά θέματα μέσω μιας ευρύτερης οντολογικής και ηθικής αρχής και στην ιστορική σπουδαιότητα της περί πολιτείας αντίληψής του, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί «διαλεκτική».

Το έκτο κεφάλαιο («Ισονομία: Ιατρική και Πολιτική· Αλκμαίων, Παρμενίδης και Εμπεδοκλής», σελ. 91-106) αναφέρεται σε μια σειρά εννοιών που ήταν κοινές στην πολιτική σκέψη και στην ιατρική. Έτσι ο Αλκμαίων λέει πως η υγεία συνίσταται στην ισονομία των δυνάμεων που ενυπάρχουν στο σώμα, ενώ η μοναρχία μιας απ' αυτές τις δυνάμεις φέρνει τη νόσο. Η θέση αυτή του Αλκμαίωνα στοιχεί προς την ιωνική σκέψη (π.χ. τον Αναξίμανδρο), αλλά και την ιατρική παράδοση. Σε κείμενα του ιπποκρατικού *corpus* βρίσκουμε την άποψη ότι η υγεία είναι η ισορροπία και η *κράση* των δυνάμεων του σώματος και ευνοείται από την παρόμοια κράση την οποία αποτελεί το εύκρατο κλίμα και από την *ισομοιρία* των εποχών του έτους. Κατά τον καθηγ. Κ. Βουδούρη, αν και υπήρχε αμοιβαία επίδραση μεταξύ πολιτικής και ιατρικής, το πιθανότερο είναι πως οι έννοιες που αναφέραμε χρησιμοποιήθηκαν πρώτα από την ιατρική και μετά επεκτάθηκαν αναλογικά στο χώρο της πολιτείας. Η εμπειρία έδειχνε ότι η αναλογία αυτή είχε εξηγητική ισχύ. Έτσι μπορούσαν να θεμελιωθούν θεωρητικά η ισονομία κι η δημοκρατία, όταν οι Πυθαγόρειοι έδιναν ανάλογη θεμελίωση στις αξιοκρατικές τους πεποιθήσεις.

Μεταφυσική θεμελίωση της δημοκρατίας βρίσκουμε και στον Παρμενίδη και τον Εμπεδοκλή. Κατά τον πρώτο η δικαιοσύνη διέπει το ον και επιβάλλει την κάθε είδους ισότητα μέσα σ' αυτό. Κατά τον Εμπεδοκλή τα στοιχεία του κόσμου, όπως και οι κοσμικές δυνάμεις, είναι ίσα και επικρατούν με τη σειρά. Ο Εμπεδοκλής, επηρεασμένος απ' τους Πυθαγορείους, δέχεται και την *αναλογική μείξη*, που μπορεί να είναι και άνιση, είναι όμως αναγκαία για τη δημιουργία μορφών ικανών για επιβίωση. Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης επισημαίνει ότι τέτοιες μεταφυσικές γενικεύσεις δεν αρκούν για να πείσουν στο πλαίσιο του πολιτικού διαλόγου.

Στο έβδομο κεφάλαιο («Η δημοκρίτεια κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία», σελ. 107-139) περιγράφονται η ηθική και η πολιτική σκέψη του Δημόκριτου. Η ηθική του εισάγει νέους όρους απ' τη φυσική, αλλά και κωδικοποιεί τη μακραίωνη ηθική παράδοση των Ελλήνων. Το αγαθό είναι η *εὐεστώ*, δηλαδή η γαλήνη της ψυχής, που επιτυγχάνεται με δίκαια έργα και με τήρηση του μέτρου. Καθώς τη ζωή του ο άνθρωπος την καθορίζει ως επί το πλείστον ο ίδιος χάρη στο λογισμό του και πρέπει πρώτα απ' όλα να υπακούει στο νόμο της συνείδησης, βλέπουμε ότι η ηθική του Δημόκριτου δεν ήταν καθόλου μηχανοκρατική.

Ανάλογες είναι και οι πολιτικές αντιλήψεις του Δημόκριτου. Η κοινωνική οργάνωση είναι προϊόν συμβάσεων (*νόμων*), αλλά χρειάζεται για την ικανοποίηση των πρακτικών αναγκών του ανθρώπου. Οι νόμοι (που δε θα χρειάζονταν, αν οι άνθρωποι δεν έβλαπταν ο ένας τον άλλο) υπηρετούν την κοινωνική συνοχή και γι' αυτό πρέπει να είναι αυστηροί. Ο Αβδηρίτης εξυμνεί την ομόνοια και προτείνει την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων. Πάνω απ' όλα θέτει το καλό της πόλης και είναι ένθερμος υποστηρικτής της δημοκρατίας. Για τήν ορθή λειτουργία της πολιτείας μεγαλύτερη σημασία από τους νόμους

έχουν η πειθώ και η υπακοή στο νόμο της συνείδησης, άρα και η παιδεία των πολιτών.

Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης έχει λοιπόν να αντιμετωπίσει την αντίφαση που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στη μηχανοκρατική υλιστική οντολογία του Δημόκριτου και στην ηθική και πολιτική του σκέψη. Ο καθηγ. Κ. Βουδούρης δέχεται πως δεν μπορούμε να αντιταχθούμε σ' όλες τις αρχαίες μαρτυρίες και να πιστέψουμε ότι ο Δημόκριτος δεν ήταν υλιστής, αλλά πρέπει κατά το δυνατόν να τον απαλλάξουμε από την κατηγορία της ασυνέπειας. Η θέση που υποστηρίζεται στο κεφάλαιο που αναλύουμε είναι ότι η ηθική και πολιτική φιλοσοφία του Αβδηρίτη συνάδουν προς τη γνωσιολογία του σε μια φάση αναθεώρησης. Ο Δημόκριτος εξηγούσε τη γνώση μηχανοκρατικά, βάσει των αισθήσεων, κι έτσι δεν είχε κριτήριο για να διακρίνει ποιά από τις αντιληπτικές κρίσεις, που διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο, είναι ορθή. Απ' την άλλη, χαρακτήριζε τις αισθήσεις σκοτεινές και έλεγε ότι ο λόγος προχωρεί πέρα απ' αυτές. Κατά το συγγραφέα η αντίληψη του Αβδηρίτη για την ανωτερότητα του λόγου αποτελεί αναθεώρηση της προηγούμενης μηχανοκρατικής του θέσης για τη γνώση. Ίσως δε είχε ο Δημόκριτος αναθεωρήσει σιωπηρά και την οντολογία του, πράγμα που κάλυπτε με αμφίσημη χρήση της γλώσσας. Πάντως την αναθεώρηση της γνωσιοθεωρίας του ακολουθούν ο ηθικός και ο πολιτικός του στοχασμός. Το αγαθό δεν μπορεί να το αποτελεί η ηδονή, που γεννάται υπό συνθήκες διαφορετικές από άνθρωπο σε άνθρωπο, αλλά η ευεστώ, που καθορίζεται με το λόγο. Στην πολιτική πάλι, η ίδια πραγματικότητα ερμηνεύεται διαφορετικά απ' τον κάθε πολίτη, αλλά οι διαφωνίες υπερβαίνονται με το λόγο, στην έννοια του οποίου εντάσσονται και η πειθώ και η παιδεία.

Από τη σύντομη παρουσίαση που προηγήθηκε γίνεται φανερό ότι το βιβλίο που παρουσιάσαμε είναι καθαρά ερευνητικό έργο που προωθεί μια νέα αντίληψη για την έρευνα της προσωκρατικής φιλοσοφίας. Ιδίως όσον αφορά τους Πυθαγορείους, τον Ηράκλειτο και το Δημόκριτο, ο καθηγ. Κ. Βουδούρης, με τολμηρές αλλά γερά θεμελιωμένες απόψεις, λύνει δύσκολα ερμηνευτικά προβλήματα και φέρνει σε φως τόσο τη συνέπεια και το δυναμισμό των στοχαστών αυτών, όσο και την κεντρική θέση που είχε η πολιτική διάνοηση στο στοχασμό τους, πράγμα που άλλωστε ισχύει γενικά για τους έλληνες φιλοσόφους. Επιπλέον ο συγγραφέας εντάσσει τους Προσωκρατικούς στο ιστορικό τους πλαίσιο, εξετάζει τις αλληλεπιδράσεις τους και λαμβάνει υπόψη τις απόψεις των κύριων σύγχρονων μελετητών. Αυτό όμως που πρέπει να τονισθεί είναι ότι και διεθνώς δεν υπάρχουν έργα που να καλύπτουν με πληρότητα τον ίδιο χώρο με το βιβλίο αυτό του καθηγ. Κ. Βουδούρη. Συνεπώς το εν λόγω βιβλίο κρίνεται ως ιδιαίτερα πρωτότυπο και σημαντικό.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΑΘΗΝΑ